

Nuranə Məcid qızı Nuriyeva³⁹

İBN RÜŞD FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNİN AMERİKA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ İNİKASI

Müsəlman Şərq mədəniyyətinin din, dil, ədəbiyyat, və mədəniyyəti də daxil olmaqla bütün adı keçən sahələrini araşdıran Oriyentalizm İslam dünyası haqqında qərblilərin sisteməlik bir biliyə sahib olmalarını təmin edən və Qərb dünyasının xeyrinə çalışan bir hərəkatdır. "Oriyentalizm" əsərinin müəllifi olan Edvard Said oriyentalizmin müstəmləkə doktrinası olduğunu söyləyir. Ona görə Qərb sahib olduğu hegemon güc sayəsində Şərqi dəyişdirərək onu idarə edir. Başqa sözlə desək, Şərqi bütün modernləşmə vasitələri Qərbin məhsulu olub Qərbin Şərqi mütləq mənada öz iradəsini təlqin etməsidir. Bu baxımdan oriyentalizm missionerlər üçün xeyli materiallar hazırlamış, onların İslam ölkələrindəki fəaliyyətlərində böyük rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, müsəlmanlar tərcümələr vasitəsilə qədim sivilizasiyaların məntiqi elmlərindən xəbərdar olmuş və qədim yunanlardan bir çox klassik əsərləri ərəb dilinə tərcümə etmişlər. Məhz bu tərcümələrin nəticəsində də bir oyanış dövrü başlamış, həqiqi elm və rasionallıq mühiti hazırlanmışdır. Müsəlmanlar İspaniya və Siciliyanı fəth etdikdən sonra bu klassik əsərləri və antik dövrü Avropaya tanımaq şərafinə nail olmuşdular. Bundan sonra qərblilər qədim yunan əsərlərini oxumaq üçün ərəb dilini öyrənməyə başlamışlar. Beləliklə, həm qədim yunan, həm də İslam dinini öyrənmək asanlaşmışdır. Əsas tərcümə əsərləri 750-ci ildən 900-cü illərə kimi davam etmişdir. Bir çox əsərlər sanskrit, pəhləvi, yunan və suriya dillərindən tərcümə edilmişdir. Əməvi xəlifələri dövründə də dövlət işləri üçün faydalı olan bir neçə yunanca əsər ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Lakin böyük tərcümə dövrü, IX əsrin birinci yarısından, xüsusən Abbasilər zamanında xəlifə Məmun dönəmində başlamışdır. Ən mühüm tərcüməçilər Nestorian (nəsturi) xristianları idi. Bu tərcüməçilərin başında isə Əbu Zeyd Huneyn ibn İshaq əl-İbadi adlı bir nestorian həkimi dururdu. Onun özünün qeyd etdiyinə görə Qalenin (Berqamalı *Galen - Claude Galen*; yunanca *Galenos*, latınca *Galenus*, İslam dünyasındakı adıyla *Calinus* (d. 129 - ö. 216), tibb doktoru və filosof, qədim Romanın məşhur həkimlərindəndir) 100-ə yaxın əsərini tərcümə etmişdir. Bu şəkildə bu böyük alimin bir sıra əsərləri məhv olmaqdan xilas olmuşdur. Huneyn oğlu ilə birlikdə Aristotel, Platon, Hippokrat və Ptolemeydən də tərcümələr etmişdir [1].

Tərcümə sahəsində görülən bu işlər 900-cü ilə qədər davam etmiş və bununla da müsəlmanlar yunan astronomiyası, riyaziyyat, tibb və fəlsəfə əsərlərinin çoxunu ərəb dilinə çevirmişdilər. Bu ərəb tərcümələri sayəsində yunan klassikləri dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Artıq X əsrin ortalarında İslam mədəniyyəti yetkinlik dövrünə qədəm qoymuş və bu XVII əsrə qədər davam etmişdir. Beləliklə, İslam mədəniyyəti güclənərək geniş yayılmışdır. Lakin Qərbi Avropa, XI əsrin sonunda İslam mədəniyyətilə yaxından tanış olmağa başladı. O zamana qədər isə qərblilər İslamdan qorxur, onun siyasi gücündən təşvişə düşür və mədəniyyətlərinə şübhə edirdilər [7]. Əl-Fərabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Bəhmənyar, Siracəddin Ürməvi, Əfzələddin Xunəci və digərləri Aristotel fəlsəfəsindən bəhrələnmişlər. Onu da qeyd edək ki, Şərq ölkələrində min illik tarixə söykənən peripatetik məktəblər meyvəyə gəlməmişdir.

İngilis filosofu, məntiqşünas, riyaziyyatçı və ictimai-siyasi xadim Bertran Artur Vilyam Rassel (1872-1970), "Qərb fəlsəfəsi tarixi" (*A History of Western Philosophy*, 1945) adlı əsərində İslam dini və peyğəmbəri haqqında söylədiyi fikirlərdə, xristianlığın və İslamın tək Allahlılığı vəhudi qaynaqlarından götürdüyünü iddia edir. Bertran Rassel, islamın, əslində xristianlığın, Üç üçnəm (yaxud "Müqəddəs Üçlük") və inkarnasiya mövzusunda uzaq olan sadə bir monoteizm olduğunu vurğulayır. O peyğəmbərin ilahilik yolunda heç bir iddiası olmadığını və ardıcılarının da belə bir iddia irəli sürmədiyini bildirir. Bu baxımdan İslamın, başlangıcından bəri siyasi bir din olduğunu, Məhəmməd peyğəmbərin isə hökmdar olduğu fikrini müdafiə edir. Bu səbəbdən, onun yerinə keçən xəlifələr də Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər bu mövqeni qoruyub saxladılar. Müsəlmanlıq ilə xristianlıq arasındakı fərq isə ondadır ki, xəlifə, dünya işlərində də, dini işlərdə də səlahiyyəti öz əlində saxlayır [13].

Bertran Rasselın məsələyə siyasi yöndən yanaşdığını nəzərə alsaq, İslam mədəniyyəti və sivilizasiyasından danışmaq daha məntiqə uyğundur. Belə ki, İslam mədəniyyəti və sivilizasiyası, digər mədəniyyətlərdən ayrı və müstəqil bir mədəniyyət olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu mədəniyyətin özünə aid keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri olduğundan bütün orta əsrlər boyunca müsəlmanlar, xristianlardan daha mədəni və daha insanpərvərdilər. Xristianlar yəhudilərə, əsasən də dinin yayıldığı dövrlərdə işgəncə vermişlər. Səlib yürüşləri amansız soyqırımlarla doludur. Bunun əksinə olaraq isə İslam ölkələrində (*Mohammedan countries*), yəhudilərə heç bir zaman pis davranılmamışdır.

Bertran Rassel, qərblilərin 600-cü ildən başlayaraq 1000-ci ilə qədər olan zamanı göstərmək məqsədilə "qaranlıq əsrlər" (*the Dark Ages*) teriminini işlətmələrinin səbəbini diqqətlərinin, lazımsız yerə Qərbi Avropa üzərində yoğunlaşdığına işarət etdiyini göstərir. Lakin buna baxmayaraq, bu dövrdə Şərqdə artıq böyük mədəniyyətlər mövcud idi və orta əsrlər Qərbdən fərqli olaraq Şərqi "Ouzul dövr"ü hesab olunurdu. Belə ki, VII əsrin əvvəllərində Çində hakimiyyət 300 il hökmdarlıq etmiş Tan sülaləsinin (618-918) əlinə keçir və bir sıra əhəmiyyətli hadisələrlə zəngin olan bu əsr Çin dulusçuluğunun ən böyük dövrü hesab olunur. Tarixdən də məlum olduğu kimi Hindistandan İspaniyaya qədər böyük bir İslam sivilizasiyası yaranmışdır. Bu baxımdan da Bertran Rassel, əslində Səlib yürüşlərinin Qərbin və kilsənin İslamın yayılmasından əvvəl mövcud olduğu vəziyyətini bərpa etməyə çalışdığını qeyd edir.

³⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent nurananuri@mail.ru

İslam fəlsəfəsi ilə maraqlanan Bertran Rassel tez-tez “İslam”, “Mohammedan philosophy”, “Muslim philosophy” ifadələri ilə yanaşı “Arab” kəliməsini də işlədir. O qeyd edir ki, İslam fəlsəfəsi və İslam filosofları, digər fəlsəfə və filosoflarla müqayisə edilə bilər. Belə ki, o, İslam filosofları arasında İbn Sina və İbn Rüşdün əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayır, amma onların müstəqil bir filosof olmadığını da iddia edir. Bertran Rasselə görə, İspaniyadakı Fas torpaqları (Fas - və ya Tanrının torpaqları) Afrikanın ucqar qərb hissəsində yerləşir və Cəbəllütariq boğazı / İspaniyaya bağlantısıyla Avropa ilə Afrika arasında ən yaxşı keçid nöqtəsidir) xristian istilaları səbəbiylə kiçilincə, İspaniyadakı İslam fəlsəfəsi də İbn Rüşdlə sona yetmişdir. Ən əsası isə İbn Rüşd lazımsız yerə neoplatonizmin təsiri altında qalan Aristotelin şərh etməyə çalışmışdır. Ona görə ki, İbn Rüşd İslam fəlsəfəsindən daha çox xristian fəlsəfəsində əhəmiyyət kəsb edir. O, İslam fəlsəfəsi üçün bir son və xristian fəlsəfəsi üçün bir başlanğıc idi. Bertran Rassel, həmçinin orijinal bir düşüncə kimi İslam fəlsəfəsinin vacib olmadığını, İbn Sina və İbn Rüşd kimi filosofların əslində şərhçi olduqları fikrini iddia edir. Ona görə İslam mədəniyyəti öz yüksəlişini yaşadığı dövrlərdə sənət və bir sıra texniki istiqamətlərdə inkişaf edərək heyranlıq doğursa da, nəzəri məsələlərdəki müstəqillik düşüncədə heç bir irəliləyişə səbəb olmamışdır [13].

İslam dünyasının ən böyük alimlərindən biri olan İbn Rüşd öz dövrünün tanınmış qazısı, yəni hakimi olmaqla yanaşı fəlsəfi tədqiqatların mərkəzi hesab olunan Kordovada (*Qürtuba*) fəlsəfə ilə bağlı araşdırmalar da apararaq bu sahəyə böyük töhfələr vermişdir. O, elm sahəsindəki xidmətləri sayəsində Şərq və Qərb dünyaları arasında bir körpü rolunu oynamış, özündən əvvəlki elmi təcrübələrdən də yararlanaraq fəlsəfə ilə bağlı yeni fikir ortaya qoyaraq uzun müddət Qərb dünyasına təsir etmişdir.

Səlib yürüşləri zamanı dövlət Avropada bir təşkilat olaraq mövcud deyildi. Bu səfərlər sayəsində Qərb dünyası müsəlmanlardan dövlət təşkilatçılığını öyrəndilər. Lakin buna rəğmən yarım əsr Qüdsdə qalan avropalılar minlərlə müsəlmanı da şəhid etdilər və zaman keçdikcə müsəlmanları təqlid etməyə başladılar. Onlar ərəb dilindən bir sıra əsərləri tərcümə etdilər və eyni zamanda İslam dünyasını təsvir edən əsərlər də yazdılar. Qeyd edək ki, bu sıradan İbn-i Sinanın “*Kitabü'n-Nəfs və's-Şifa*” əsəri Avropa dillərinə çevrilmişdir. Əl-Fərabî və Əl-Qəzali kimi filosof və alimlər Avropa alimləri tərəfindən araşdırılmışdır [6].

İbn Rüşdün fəlsəfi görüşlərinin oriyentalist mahiyyətinin Amerika mədəni mühiti kontekstində izahına keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, İbn Rüşd islam ənənələrini yunan fəlsəfi təfəkkürü ilə birləşdirdiyinə görə avropalıların diqqətini çəkmişdi. Bu səbəbdən də Orta əsrlər avropalı şolastiklərin İbn Rüşdə göstərdikləri hörmətə görə Aligyeri [Dante](#), onun adını “[İlahi komediya](#)” əsərində digər böyük filosoflarla bərabər çəkir. Bununla yanaşı Viktor Hüqo “[Notrdam kilsəsinin qozbeli](#)” adlı əsərində hüquqla bağlı bir bölümdə İbn Rüşdə istinad edir. Ceyms Coys “Ulis” və Corc Lüs Borxes isə “Averroesin arayışı” əsərlərində İbn Rüşdu xatırlamışlar. Bu da onu deməyə əsas verir ki, əsil adı Əbül-Vəlid Muəmməd ibn Əhməd ibn Muəmməd ibn Rüşd əl-Qürtubi olan Maliki məzhəbinin fəqih, peripatetik və Əndəlüs ənənələrindən çıxmış, Avropada Averroes kimi tanınan İbn Rüşd (1126-1198) Qərbi Avropada dünyəvi fəlsəfi fikrin banisi hesab olunur. Onun Averroizm adlanan fəlsəfəsi Amerikanı ilk kəşf edən Kolumbun qeydlərində də öz əksini tapmışdır. O, Qərbi Avropada latınlaşmış Averroes adı ilə tanınır və məntiq, Aristotel və İslam fəlsəfəsi, ilahiyyat, Maliki məzhəbinin dini hüququ (fiqh), coğrafiya, riyaziyyat, fizika, astronomiya, səma mexanikası, tibb, psixologiya və siyasət mövzularında yazılmış əsərlərin müəllifidir. İbn Rüşdün əsərlərinin latın dilinə tərcümələri Aristotelin Avropada məşhurlaşmasında rol oynamışdır.

Orta əsrlərdən başlayaraq Avropada məşhurlaşan və adını İbn Rüşddən alan Averroizm - “insan ağılla tanrı eyni şeydir, ruh ölümlüdür” kimi düşüncələri müdafiə edən görüşdür. 1312-ci ildə Vyana kafedral kilsəsinin qərarı ilə (Qərbdə Şərqi sisteməlik öyrənən oriyentalizm ənənəsinin tarixi) Paris, Oksford, Bolonya, Avinyon və Salamankada ərəb, yunan, ibrani və suriya dilləri kürsüsü açılmışdı. Lakin oriyentalizm Qərbdə müasir sivilizasiyanın ortaya çıxması ilə geniş vüsət almışdı. Beləliklə, İbn Rüşdlə başlayan ədəbi fəlsəfi görüşlər Avropadan sonra Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatına keçmişdir ki, bu sıradan əsasən Vaşinqton İrving və Edqar Allan Ponun yaradıcılığını qeyd edə bilərik. Adı keçən yazıçılar averoizmə sadıq qalaraq Qərb və Şərq düşüncəsini birləşdirməyə nail olmuş, Yeni dünyanın – Amerikanın ədəbiyyatını yaratmışlar. Bu ədəbiyyatın Avropa ədəbiyyatından fərqi Şərq mövzusunda fərqli nöqtəvi-nəzərdən vanasılmaması idi.

Sərqdən daha çox Qərb dünyasında öyrənilən İbn Rüşd İntibah dönməndə dünyəvi fəlsəfi fikrin öncüllərindən hesab olunurdu. Belə ki, onun fəlsəfəsi ölümündən qısa müddət sonra “Latın İbn Rüşdçülüğü” cərəyanı adı ilə Qərbi Avropada yayılaraq müasir dövrə qədər gəlib çıxmış və bir sıra filosoflara təsir etmişdir. Qərb dünyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən İbn Rüşd fəlsəfəsi XIII əsrdən etibarən müxtəlif ölkələrdə davamçıları tərəfindən geniş yayılma da, onun düşüncələri ortaq bir fikir altında əsaslandırılaraq müdafiə olunmamışdır.

İbn Rüşddən təsirlənərək Aristotelin təsiri altında qalan Brabantlı Siger (*Siger de Brabant*, 1240-1284), Dakiyalı Boetsi (*Boetius de Dacia*, [около 1230-1284](#)), Akvinalı Foma (*Thomas Aquinas*, 1225-1274), Mavmonid (*Moses ben Maimon*, 1138-1204), Cordano Bruno (*Giordano Bruno*, 1548-1600), Spinoza (*Benedictus de Spinoza*, 1632-1677) kimi alimlər olmuşdur. İbn Rüşd “*Təhafüt əl-Təhafüt*” (Təzkibin təzkibi) adlı ən mühüm fəlsəfi əsərini [Əl-Qəzzalinin](#) Aristotel fəlsəfi məktəbini tənqid edən “*Təhafüt əl-Fəlasifa*” (Fəlsəfəni tənqid) əsərinə cavab olaraq yazmışdır. Əl-Qəzzali bu əsərində Aristotel fəlsəfəsinin, əsasən də [İbn Sinanın](#) Aristotelə verdiyi şərhlərin [İslam fəlsəfəsinə](#) zidd olduğunu iddia edirdi.

İbn Rüşd bu gün artıq Qərbdə unudulmuş Aristotelin ərəb dilinə tərcümələri və onlara vazdığı şərhləri ilə məşhurdur. 1150-ci ilə qədər Avropada Aristotelin əsərlərinin yalnız bir necə tərcüməsi olsa da, ruhanilər tərəfindən qadağa olunduğundan tədqiqatdan kənar qalmışdı. Beləliklə, Aristotel irsinin Qərbdə yenidən kəşf edilməsi, XII əsrin əvvəllərində İbn Rüşdün əsərlərinin Latın dilinə tərcüməsi ilə başladı.

İbn Rüşd həqiqətə çatmaq baxımından fəlsəfə və dinin ortaq bir məxrəcdə birləşdiyini söyləmiş və bu ikisini “süd qardaşları” olaraq xarakterizə etmişdir [12; 13]. Ona görə fəlsəfə isbat və dəlillərə əsaslanır və dəlil və isbata əsaslanan düşüncə tərzində də dinin hökmlərinə zidd olacaq nəticə yaratmaz. Belə ki, həm hikmət yəni fəlsəfə, həm də din haqq olduğundan, hər iki haqqın bir-birilə ziddiyyəti mümkün deyil və əksinə, iki haqq olan bir-birinə uyğundur, biri digərinin həqiqətinə şahidlik edir [7]. Bundan əlavə, İbn Rüşd həqiqətə çatmaq üçün özündən əvvəl araşdırmalar aparıb əsərlər yazan alimlərdən də yararlanmağın əhəmiyyətini vurğulayır. Ona görə bu alimlərin eyni dinə mənsub olmamalarının da heç bir əhəmiyyəti yoxdur, mühüm olan onların əsaslandırılmış elmlər ortaya qoymalarıdır. Bu səbəbdən də İbn Rüşd qeyd edir ki, keçmiş alimlər rəşadət müqayisələr üzərində mükəmməl tədqiqatlar apardıqları üçün bu mövzuda gördükləri işləri nəzərdən keçirmək vacibdir.

Ümumiyyətlə, mənbələrə görə, İbn Rüşd Şərqdən fərqli olaraq Qərbi dünyasında daha böyük təsir gücünə malik olmuş, onun bir sıra ardıcılıarı və tənqidçisinin olduğu qeyd edilmişdir. İslam dünyasında isə heç bir davamçısı və ya tənqidçisindən söz edilmir. Belə ki, Vaşinqtondakı *George Town* universitetinin fəlsəfə professoru, yazıçı Məcid Fəxri onun İslam dünyasında bir yetişdirməsi və ya varisi olmadığını yazır. Lakin Musa ibn Maymun (*Maymonides*, ö. 1204), Brabantlı Siger (*Siger de Brabant* ö. 1284), Böyük Albert (*Albertus Magnus* ö. 1280), Akvinalı Foma (*Thomas Aquinas* ö. 1274) kimi alimlər isə onun Qərbdəki sayısız ardıcılılarının və tənqidçilərinin olduğunu qeyd edirlər [9].

Misirli filosof Əhməd Fuad əl-Ehvani bunun iki səbəbinin ola biləcəyi fikrini irəli sürür. Birincisi, orta əsrlərdə Avropada İslam düşmənçiliyi səbəbindən İbn Rüşdün ərəbcə əsərlərinin bir çoxu yandırılaraq qadağan edilmiş, lakin latın dilinə tərcümə olunmuş əsərləri qorunub saxlanılmışdır. İkincisi, bu dövrdə Aristotelin təfsirləri və İbn Rüşdün irəli sürdüyü fikirlər, şolastik təzyiqdən cana doymuş ziyalı dairələr üçün bələdçi rolunu oynamış və rəğbətə qarşılanmışdır [8].

Başqa sözlə, bu yanaşmaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, Avropa intellektual mühiti rəşadət axtarıslarına hazır olduğundan İbn Rüşdün təsiri davamlı və uzunmüddətli olmuşdur. Baxmayaraq ki, Şərqi dünyası şolastik dövr kimi bir prosesi keçməyə də İbn Rüşdün elmi dühası qəbul edilirdi. Bu baxımdan da, radikal dönüşüm vəsanmasının bir məsələ olmadığını söyləmək olar. Qeyd olunan səbəblərə dəvəşən siyasi amilləri də əlavə etmək vacibdir. Məlum olduğu kimi, İbn Rüşd Əndəlüs İslam sivilizasiyasında böyüyüb yetişən bir filosof idi. Lakin ölümündən qısa bir müddət sonra Əndəlüs bölgəsində siyasi qarışıqlığın ortaya çıxması və İslam hökumətlərinin sona çatması səbəbiylə onun fəlsəfi görüşlərini davam etdirəcək bir elmi mühit meydana gəlməmişdir [5; 11].

İbn Rüşdün Latın dünyasındakı təsir gücü böyük olduğundan bir sıra alim və mütəfəkkirlər onun fikirlərinin müasir elm və düşüncənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyini iddia edirlər. Belə ki, İbn Rüşdün Avropanın intellektual memarlarından biri hesab olunmasında da bu düşüncənin təsiri göz qabağındadır. XII əsrin sonlarına yaxın Avropada Aristotelianizmin dirçəlişi qısa müddət olsa da İbn Rüşd yaradıcılığına marağı artırdı. Belə ki, yəhudi və xristian mütəfəkkirlərinin onun əsərlərini öyrənməsi və təhlil etməsi nəticəsində İbn Rüşd fəlsəfə elminin öncüllərindən biri kimi diqqət çəkmişdir. İbn Rüşd Musa ibn Maymun və onun tələbəsi Yusif ibn Yəhudanın təsiri ilə yəhidilər arasında şöhrət qazanmışdır. Onun əsərləri əvvəlcə ərəbcə oxunsa da sonradan ibrani dilinə və İbrani dilindən də Latın dilinə çevrilmişdir. Lakin on beş əsəri isə birbaşa ərəb dilindən latın dilinə çevrilmişdir. Beləliklə, İbn Rüşdün əsərləri xristian mütəfəkkirləri tərəfindən diqqətlə öyrənilməklə yanaşı, eyni zamanda yəhudi intellektual dünyası üçün də bir fəaliyyət mənbəyi olmuşdur.

Orta əsrlər İslam dünyasında yaranan əvəzolunmaz elmi tədqiqatlar - Kindi, Fərabî, İbn Sina, Əbu Hamid əl-Qəzali kimi müsəlman alimlərinin əsərləri, XII əsrdən etibarən mütəmadi şəkildə Latın dünyasına təqdim edilmişdir. Məlumdur ki, ərəb dilindən latın dilinə ilk tərcümələr XI əsrdə İtaliyada başlamış, XII əsrdə İspaniyada və XIII əsrin əvvəllərində isə Cənubi İtaliyada II Frederik Hohenştaufenin sarayında davam etdirilmişdir. Əsasən 1150-1250-ci illər arasında Siciliya Kralı II Frederik və Toledo arxiyepiskopu Raymondun təşviqi və latın alimlərinin səyləri ilə intensiv tərcümə işləri Qədim Yunan və İskəndəriyyə elmini və fəlsəfəsini ərəb və ibrani dilindən tərcümələr yolu ilə latın dilinə gətirdi. Bu tərcümələr vasitəsilə yunan filosoflarının bütün əsərləri Latın dünyasında tanınmağa başlamış və Afrodizyalı İskəndər və Kilikiyalı Simplikios kimi Aristotel təfsirçilərinin əsərləri də böyük təsir göstərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Aristotel haqqında müxtəlif səpgidə şərhlər yazan İbn Rüşdün təsiri daha böyük, uzunmüddətli və qalıcı olmuşdur.

İbn Rüşdün adı ilk dəfə Latın dünyasında Lonqçamplı Ralfin (*Ralph of Longchamp*, 1155-1215) müəllifi olduğu güman edilən bir əsərdə çəkilmiş və 1232-ci ildən etibarən Oksfordda tanınmağa başlamışdır. Robert Qrossettest (*Robert Grosseteste*, 1170-1253) və digər mütəfəkkirlər tərəfindən haqqında bəhs edilən Averroes, əsasən Maykl Skotun (*Michael Scot* 1170-1236) tərcümələrindən sonra diqqətləri öz üzərinə çəkmişdir. Qeyd edək ki, qaynaqlardan öyrəndiyimizə görə Toledo məktəbinə mənsub olan keşiş Kremonalı Cerardin (1114-1187) o dövrdə böyük bir tərcümə proqramı var idi. Kordovada İbn Rüşdün əsərlərinin müəlliflik hüququnu təyin edərkən, Toledoda latın dilində şərhə bağlı müəllif hüquqları verilməyə başlamış və qısa müddət sonra İbn Rüşdün şərhləri də tərcümə proqramına daxil edilmişdir. İbn Rüşdün şərh tərcümələrinin müəllifi isə Maykl Skot olmuşdur. Maykl Skot ilk dəfə İbn Rüşdü onun “*Makale fi cevheri'l-felek*” əsərini latıncaya çevirməklə Qərbi dünyasına tanıtmışdır [4].

Maykl Skot, Bitruçinin astronomiyasını və Aristotelin Toledoda heyvanlara dair on doqquz kitabını tərcümə etdikdən sonra təxminən 1220-ci ildə İtaliyaya getmişdir. Toledo kafedral kilsəsinin keşişi olan Maykl Skot, Cənubi İtaliyada Siciliya Kralı II Frederikin sarayında münəccimlik etdiyi dövrdə İbn Rüşdün əsərlərini tərcümə etmişdir. Maykl Skot İbn Rüşdün qısa, orta və uzun olaraq səciyyələndirilən şərhləri arasından böyük şərhlər olan *Metaphysika* (Metafizika), *Physika* (Fizika), *De Anima* (Ruh haqqında), *De Caelo* (Göylərə dair), orta şərhərdən isə *De Generatione et Corruptione* (Formalaşma və çürüməyə dair), *Meteorologica* (Meteorologiya) və *Parva Naturalia* (Kiçik təbiət), *De Animalibus*

(Heyvanlar haqqında) əsərlərini də tərcümə etmişdir. Rene Antuan Qotyenin (1913-1999) yazdığına görə, ilk tərcümələr 1220-1224 -cü illərdə edilmiş və böyük əsərlərin tərcüməsi isə 1231-ci ilə qədər bitmişdir. İbn Rüşdün əsərlərini daha sonra Herman Alemann (*Hermannus Alemannus*-(?-1272) *Ethika Nikomakheia* (Nikomaxus Etikası), *Rhetorika* (Natiqlik), *Poetika* (Sənət doktrinası)) və Lunali Vilyam (*William de Luna*, ?-?) kimi Toledo tərcümə məktəbinə bağlı olan din adamları İbn Rüşdün “*Organon*” əsərinə verdiyi bəzi şərhləri latın dilinə çevirdilər. Beləliklə, XIII əsrin ortalarına qədər İbn Rüşdün Aristotel haqqında yazdığı şərhlərin əksəriyyəti Qərb dünyasında tanındı. Bununla yanaşı ibrani dilindən latın dilinə tərcümələrdə mövcuddur ki, bunlar da yəhudi alimləri tərəfindən edilmişdir.

XIII əsrin birinci yarısından başlayaraq İbn Rüşdün artıq on üç əsəri ibrancəyə çevrilmişdi. Belə ki, İbn Rüşdün latın dilinə tərcümələri ilk dəfə 1472-1475-ci illər arasında Lorenzo Kanozionun (*Lorenzo Canozzi* or *Canozio*, 1425–1477) redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. 1481-1500-cü illər arasında bu əsərlərin nəşri Venedikdə davam etmiş, bundan sonra 1501-1580-ci illər arasında Bolonya, Roma, Padua, Strasburq, Neapol, Cenevrə və Lion kimi mərkəzlərdə nəşr edilərək geniş yayılmışdır. Bu Aristotel - Averroes nəşri XVI əsrdə dəfələrlə yenidən çap olunaraq dövrünün ən çox satılan əsəridir. Lakin XVII əsrin əvvəllərində bu nəşrlərə son verilə də 1859-cu ildən başlayaraq İbn Rüşd yenidən maraq göstərilmiş, əsərləri tədqiqatə cəlb olunaraq təkrar nəşr olunmuşdur. Beləliklə, çoxcəhətli İbn Rüşd irsi vasitəsilə Aristotel fəlsəfəsi də Latın dünyasına daxil olmuşdur [10; 12].

Lakin İbn Rüşdçülüyn, yəni Averroizmin Qərb dünyasında meydana gəlməsi akademik dairələrdə maraqla qarşılanırsa da, yeni fikirlərin qəbul edilməsi o qədər də asan deyildi. Belə ki, əsərlərin geniş tərcümə olunduğu dövrdə, “təbii fəlsəfə” ilə “teoloji təlim”, yəni fəlsəfə və din arasında mübahisələr və fikir ayrılıqları XIII əsr intellektual dairələrində geniş yayılmışdı. Yunan elmi və fəlsəfəsi haqqında yazılanlar xristian inancının əsasları ilə uyğun gəlmədiyindən din xadimləri bunu qəbul etmirdilər. İbn Rüşdün Aristotel haqqındakı şərhləri bu mübahisələrə böyük töhfə verdi. Lakin buna baxmayaraq tərcümə edilmiş şərhlər hələ Aristotel həqiqətləri ilə yaxından tanış olmayan və kilsə rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılan ziyalı təbəqə üçün əvəzolunmaz təsir gücünə malik olsa da, sxolastik dairələrdə şübhə ilə qarşılanaraq bir sıra ilahiyatçıların qəzəbinə səbəb olmuşdu.

Bu əsərlər 1210-1215-ci illərdə ilk dəfə Paris Universitetində qadağan edilmiş, 1231-ci ildə isə yalnız düzəliş edilmiş formada qəbul edilə də, 1255-ci ilə qədər universitet tədris proqramına daxil edilməsinə izin verilməmişdir. Bununla birlikdə, bu dövrün əhəmiyyətli sxolastik filosoflarından olan Böyük Albert (*Albertus Magnus*, 1200-1280), Overenli Vilyam (*William of Auvergne*, 1180/90-1249) və Aleksandr Alesius (*Alexander of Hales*, c.1185-1245) yeni formada olan külliyyata böyük maraq göstərərək oxumağa davam etmişlər. Overenli Vilyam və Böyük Albert isə əsasən İbn Rüşdün əqlin birliyi nəzəriyyəsi və fərdi təsəbbüs və məsuliyyət anlayışına qarşı çıxmışlar. İbn Rüşdün fikirlərinə müxalif olmasına rəğmən onun fəlsəfi dühasına pərəstis edən digər alim isə Böyük Albertin (*Albertus Magnus*) tələbəsi olan Akvinalı Tomas (*Thomas Aquinas*) olmuşdur. Adı keçən sxolastik filosoflar İbn Rüşdü təkzib etsələrdə, mövcud fəlsəfi sistem baxımından İbn Rüşdün təsirindən çıxma bilməmişlər və beləliklə, Aristotel qısa müddətdə orta əsr universitetlərinin fakültələrində tədris olunmağa başlamış və İbn Rüşd onun əsas şərhçisi və təbliğatçısı olaraq qəbul edilmişdir [2; 3].

İbn Rüşd əsərlərinin tərcüməsi və nəşri XVI əsrin birinci yarısına qədər davam etmiş, İbn Rüşd və Aristotelin təsir gücü artmışdır. Orta əsrlər Avropasında kilsənin hakim qüvvə olmasına baxmayaraq universitetlərdə Aristotelin yeni fikirlərinin sürətlə yayılması diqqəti cəkir. Belə ki, universitetlər birbaşa kilsənin nəzarətində idi. Avropanın ən böyük universiteti olan Paris universiteti 1200-cü ildə kral Filip Oqyust (*Philippe Auguste*) və Papa III İnokentinin çarlığı ilə bir sıra kafedral məktəbin tək bir mərkəz altında toplanmasıyla qurulmuşdur. Buradakı tələbələr kəsilivə namizəd olduqları üçün əsas dərslər ilahiyata istiqamətlənmişdi. Ümumiyyətlə, dərslər ilahiyat xaricində məhdud çərçivədə keçirilirdi və əsasən astronomiyada Platonun “*Timaeus*” əsəri, musiqidə Avqustin Avrelinin “*De musica*” əsəri və Böyük Albertin təsiri ilə Aristotelin məntiq ilə bağlı kitablarından istifadə olunur. Qotyevə görə Paris Universitetinin Sənətlər fakültəsində 1225-ci ildə başlayan İbn Rüşdçülükə bağlı ilk görüşlər 1265-ci ilə kimi davam etmişdir. Onun din-fəlsəfə, ağıl-iman əlaqəsini bu gün də alimlər aktual olaraq görür və bütün istiqamətlərdə hərtərəfli arasdıraraq müəyyən fikrə gəlmişlər. Belə ki, İbn Rüşdün din-fəlsəfə və həqiqətin birliyi kimi mövzularda əldə etdiyi nəticələr bir islam filosofu və həmçinin bir fəqih olaraq islam əqidəsinə sahib olduğunu da təsdiqləyir.

İbn Rüşdün diqqəti cəkən digər özəlliyi hikmət elminə düşkünlüyü və bu mövzuda öz sələflərinə olan marağıdır. Bu səbəbdən də o Aristotel əsərlərini dərinlən tədqiq etməyə və anlamağa çalışmış və onun bir çox əsərinə şərh yazmışdır. Bu şərhələrdə əsərlərin fəlsəfi dərinliyi ilə yanaşı, təfsir metodu ilə şərh ənənəsinə də böyük töhfələr vermişdir. Beləliklə, İbn Rüşd “şərhçi” adını qazanmaqla yanaşı Latın dünyasına da böyük xidmət göstərmişdir. Maraqlıdır ki, orta əsrlər Avropasında kilsənin təsiri altında qalan intellektual sahə, İslam filosofu İbn Rüşd sayəsində köklü bir dönüşüm keçirərək rasionalist bir istiqamət qazanmış və əvvəlcə İntibah, sonra da müasir dövrlərə qədər təsirli ola biləcək yeni anlayışlara çevrilmişdir.

Bu gün qismən və ya tamamilə itən bir çox yunanca kitabları hələ də İbn Rüşdün tərcümələri sayəsində tanıyırlar. Tənqidi yanaşma və sistemli şəkildə çalışan İbn Rüşd, Qərbdə Aristotelin tanınmasında mühüm xidmətlərinə görə “böyük şərhçi / tənqidçi” (*Commentator*) kimi məşhurlaşmışdır. İbn Rüşdün, demək olar ki, bütün əsərləri Orta əsrlərin iki elmi dilinə tərcümə edilmiş və nəticədə İbn Rüşdçülük (Averroizm) Qərb dünyasının mədəniyyət mərkəzlərində təsirli düşüncə cərəyanına çevrilmişdir. *Paris Bibliotheque National* kitabxanasının ibrani hissəsində bu günə qədər filosofun əlliyyə yaxın əsərinin əl yazması, Vyanada isə təxminən qırx nüsxəsi vardır.

İbn Rüşd görə, fəlsəfənin öyrənilməsi dini zərurətdir. Din mövcud olanı ağıllı şəkildə izləməyi və qiymətləndirməyi öhdəsinə götürür. Digər dinlərin və ideologiyaların ideyalarının öyrənilməsi də məcburidir. Həqiqət harada olursa olsun,

alınır və istifadə olunur. Qədim kitablardakı məlumatlarla, onlar dinin bildirdiyi məqsəd baxımından bənzərdirlər. İbn Rüşd fəlsəfə ilə məşğul olanların və hadisələrə məntiqi nöqteyi-nəzərdən baxanların səhv yolda olduğunu söyləyənləri rəşad olaraq rədd edir. Ona görə, ağıl və fəlsəfə həqiqətə gətirib çıxaran mühüm həyatı alətlərdir. Elm adamı olmayanlar həqiqətin əldə olunmasında insanları istiqamətləndirə bilməzlər. Zehni düşüncə məhsulu olan əsərlərin oxunmasına mane olmaq isə dinin əmrlərini yasaqlamaq kimidir [8].

İbn Rüşd İslam dünyasında rəşad yanaşmanı qəbul edənlərin öncüllərindən hesab olunur. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, İbn Rüşdün fikirləri Qərbi düşüncəsinə Şərqi İslam düşüncəsindən daha çox təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən əsərlərinin çoxu latın və ibrani dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu mənada ABŞ ədəbiyyatının özülünü qoymuş yazıçılar (V.İrving, E.A.Po, R.U.Emerson) üçün də əsas fəlsəfi fikrin qaynağı olmuşdur.

XIX əsrin ortalarında məşhur şərqşünas Jozef Ernest Renanın (1823-1892) Averroes və Averroizm (*Averroes et l'Averroisme*, Paris, 1852) mövzusunda doktorluq dissertasiyası ilə yenidən gündəmə gələn averroizm ideyası da İslam dünyasındakı islahat səylərinin hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Ernest Renan, İbn Rüşdü Avropalı fəlsəfi Hellenizmin saf ziyası ilə işıqlandıran ilk və yeganə müsəlman mütəfəkkir kimi təqdim edirdi.

“Elmin şahzadəsi” kimi tanınan İbn Rüşd Avropa İntibahının başlanmasından 300 il əvvəl intibah dövrünün adamı olmuşdur. Onun fəlsəfə, İslam hüququ, fiqh, tibb, astronomiya, riyaziyyat, fizika və coğrafiya sahələrinə aid yazdığı əsərləri aydın və məntiqi mükəllimlərlə yanaşı diqqəti çəkir. Bu səbəbdən də bu geniş bilik sahibi olan müsəlman alim, Yunan filosofu Aristotelin yazılarına əsaslanan, peripatetik ənənə daxilində ən böyük İslam filosoflarından biri hesab olunur. Müasir dünya müsəlman mütəfəkkirlərinin elmi biliyin inkişafındakı roluna tamamilə kölgə salmağa meyli olduğu halda, Aristotelin yazılarının əsas tərcüməçisi olan İbn Rüşd həm yəhudi, həm də xristian dünyasına böyük təsir göstərmiş və onun elmə verdiyi töhfələr ona Avropa İntibahını və Maarifçiliyini formalaşdırmaqda kömək etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Braque, Remi, *Legend of the Middle Ages: Philosophical Explorations of Medieval Christianity, Judaism, and Islam*. Trans. Lydia G. Cochrane. Chicago: U of Chicago P, 2009.
2. Butterworth E. Charles. *Averroes's Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics". "Rhetoric" and "Poetics"* Paperback – SUNY Press (September 1, 2012), 218 p.
3. Butterworth E. Charles, *Averroes Decisive Treatise and Epistle Dedicatory*, Brigham Young University; 1st edition (January 1, 2002) 170 p.
4. Gutas, Dimitri, *Avicenna and Aristotelian Tradition*, Brill Publishing, Leiden-1998, ss. 238-243.
5. Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev; H.D.YILDIZ, İstanbul 2000. (Lewis, Bernard *The Arabs in History* Hutchinson's University Library, Hutchinson House, London, W.1 New York, Melbourne, Sydney, Cape Town, 1950.
6. Runciman, Sir Steven, *Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi üzerindeki İslami Tesirler*, Şarkiyat Mecmuası, 1959, III/3.
7. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusarkiyat/issue/1009/11301>
8. İbn Rüşd, Faslul-makal, s. 115. Bu konuda bkz. Hüseyin Sanoğlu, “İbn Rüşd’ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 10, 2001/1, s. 173-187;
9. Kadir Canatan, “İbn Rüşd’ün Epistemolojik Projesi: “Dini Bilgi” ve “Felsefi Bilgi”nin Uzlaşılması”, *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek*, ed. Komisyon, Sivas 2009, I, 60-73.
10. Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul 1992, s. 247. 14 Ahmed Fuad El-Ehvâni, “İbn Rüşd”, çev. İlhan Kutluer, *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, c. 2, İstanbul 1996, s. 166.
11. H.Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, *DİA*, XX (İstanbul 1999), s. 268.)
12. [Сарацеев А. В. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв.](#) – М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1961. – с. 397. – 627 с.
13. Ефремова Н.В., [Ибн Рушд/Новая философская энциклопедия/Ин-т философии РАН](#); – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010.
14. Рассел, Бертран *История западной философии и её связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней*. В 3 кн. / Науч. ред. В.В. Целищев. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. университета, 2001.

Açar sözlər: İbn Rüşd, Averroes, oriyentalizm, fəlsəfə, ABŞ ədəbiyyatı

Key words: İbn Rushd, Averroes, orientalism, philosophy, USA Literature

Ключевые слова: Ибн Рушд, Аверроэс, ориентализм, философия, литература США

Reflection of Ibn Rushd's philosophical views in the American literary and cultural environment

Summary

The article examines orientalism in the literature of the United States and the reflection of oriental literary and philosophical views in the American cultural environment. The teachings of Ibn Rushd had a great influence on the development of philosophical free-thinking in medieval Western Europe (Averroism). Ibn Rushd is considered one of the pioneers of the rational approach in the Islamic world. Unfortunately, however, Ibn Rushd's ideas influenced Western thought more than Eastern Islamic thought. For this reason, most of his works have been translated into Latin and Hebrew. In this sense, he was also the main source of the philosophical thought of the writers (W. Irving, E.A. Poe, R.W. Emerson) who laid the foundations of American literature.

Отражение философских взглядов Ибн Рушда в американской литературно-культурной среде

Резюме

В статье рассматривается ориентализм в литературе США и отражения восточных литературных и философских взглядов в американской культурной среде. Учение Ибн-Рушда оказало большое влияние на развитие философского свободомыслия в средневековой Западной Европе (Аверроизм). Ибн Рушд считается одним из пионеров рационального подхода в исламском мире. Однако, к сожалению, идеи Ибн Рушда повлияли на западную мысль больше, чем на восточную исламскую мысль. По этой причине большинство его произведений переведено на латынь и иврит. В этом смысле он также был основным источником философской мысли писателей (В.Ирвинг, Э.А.По, Р.У.Эмерсон), заложивших основы американской литературы.